

Στοχασμός πάνω στη δράση (Reflection on action) επί του Στοχασμού κατά τη δράση (Reflection in action): μουσική (jazz) και εικαστική αναπαράσταση της διδακτικής βιωματικής εμπειρίας του στοχασμού κατά τη δράση του Donald Schön με παράλληλη βιωματική ενίσχυση της αλληλεπίδρασης μέσω εικονικών συμμετεχόντων (Virtual Participants)»

Reflection on action on Reflection in action: music (jazz) and visual representation of the experiential teaching experience of reflection in action of Donald Schön with simultaneous experiential enhance of interaction through Virtual Participants.

Σπύρος Κιουλάνης (Ph.D, M.Sc., M.Ed) , Καθηγητής/Σύμβουλος Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου,
Διευθυντής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας, spiros.kioulanis@ac.eap.gr

Νικόλαος Δ. Γιαμαλής, Συνθέτης-Διευθυντής Μουσικών Συνόλων, ngiamalis1@gmail.com

Γιάννης Δημητράκης, Εικαστικός

Ευθύμιος Βαλκάνος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστημίου Μακεδονία, Καθηγητής/Σύμβουλος Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, evalkan@uom.gr

Dr. Spiros Kioulanis, Professor/Tutor at the Hellenic Open University, Director of the Directorate of Secondary Education in the Prefecture of Drama, spiros.kioulanis@ac.eap.gr

M^o Nikolas Giamalis, Composer Conductor, ngiamalis1@gmail.com

Giannis Dimitrakis, Visual artist

Eythimios Valkanos, University of Macedonia, Tutor Hellenic Open University, evalkan@uom.gr

Abstract: When the relationships developed in a learning environment involve communication, processing and enrichment of views with new ideas, exchange of experiences and emotions, then the instruction is converted into what Donald Schön describes as Reflection in action. In this work we interpret (Reflection on action) the reflection in action of Donald Schön approaching stochastically the process through an experiential musical(Jazz) and visual approach, with the presence of virtual participants (Virtual Participants). From the assessment of the process it became clear that reflection in action is an important process in every learning environment, which, however, although it is not based on a specific mental

process, it can be enhanced by the use of appropriate techniques and thus to lead to the strengthening of reflective learning.

Key Words: Experiential learning, reflection in action, reflection on action, interaction

Περίληψη: Όταν οι σχέσεις που αναπτύσσονται σε ένα μαθησιακό περιβάλλον, εμπεριέχουν διάλογο, επεξεργασία και εμπλουτισμό απόψεων με νέες ιδέες, ανταλλαγή εμπειριών και συναισθήματα, τότε η διδασκαλία μετατρέπεται σε αυτό που ο Donald Schön περιγράφει ως στοχασμό κατά τη δράση (Reflection in action). Στην παρούσα δημοσίευση ερμηνεύουμε (Reflection on action) το στοχασμό κατά τη δράση (Reflection in action) του Donald Schön προσεγγίζοντας στοχαστικά τη διαδικασία μέσα από μία βιωματική μουσική (Jazz) και εικαστική (ζωγραφική) προσέγγιση, με την παρουσία εικονικών συμμετεχόντων (Virtual Participants). Από την αξιολόγηση της διαδικασίας κατέστη σαφές ότι ο στοχασμός κατά τη δράση αποτελεί μία σημαντική διαδικασία σε κάθε μαθησιακό περιβάλλον, η οποία, ωστόσο, παρά το γεγονός ότι δε βασίζεται σε κάποια συγκεκριμένη διανοητική διεργασία, μπορεί να ενισχυθεί με τη χρήση κατάλληλων τεχνικών και με τον τρόπο αυτό να οδηγήσει στην ενίσχυση της στοχαστικής μάθησης.

Λέξεις κλειδιά: Βιωματική μάθηση, στοχασμός κατά τη δράση, στοχασμός πάνω στη δράση, αλληλεπίδραση

1. Η διαδικασία του στοχασμού

Ο Jarvis (1997) διαχώρισε τη μάθηση των ενηλίκων σε στοχαστική (reflective) και μη στοχαστική μάθηση (non - reflective) ενώ εισήγαγε και την έννοια της μη μάθησης (non - learning) κατά την οποία οι εμπειρίες που βιώνει ένας ενήλικος δεν οδηγούν σε μάθηση για λόγους όπως ο φόβος για αλλαγή, η αλαζονεία ή και η απλή απόρριψη της μαθησιακής διάστασης της εμπειρίας. Η μη στοχαστική δράση περιλαμβάνει δύο είδη δράσεων: (α) τη δράση κατόπιν συνήθειας και (β) τη λελογισμένη δράση. Η πρώτη χαρακτηρίζεται από μία αλληλουχία ενεργειών, ενώ η δεύτερη βασίζεται στην προηγούμενη μάθηση η οποία δεν στοχεύει στην αιτιολόγηση των πεποιθήσεων παρά μόνο στη χρήση. Με την έννοια αυτή η σκέψη ενός ατόμου για την επίλυση ενός προβλήματος που βασίζεται σε πρότερες γνώσεις δεν είναι εξ ορισμού στοχασμός αλλά κυρίως λελογισμένη δράση (Κόκκος, 2005).

Οι Boud, Keogh, και Walker (1985, 2002) αναφέρονται στο στοχασμό ως ένα γενικό πλαίσιο δραστηριοτήτων στις οποίες το άτομο εμπλέκεται προκειμένου να διερευνήσει τις εμπειρίες του και να οδηγηθεί σε μία νέα κατανόηση και εκτίμηση των φαινομένων. Στο πλαίσιο αυτών των δραστηριοτήτων κυριαρχούν τρία στάδια: η επιστροφή στην εμπειρία, η προσέγγιση των συναισθημάτων και η επαναξιολόγηση της εμπειρίας. Η επιστροφή στην εμπειρία, αναφέρεται στην ανάκληση στη μνήμη σημαντικών γεγονότων, την αναπαράσταση της αρχικής εμπειρίας στο νου και την αφήγηση σε άλλους βασικών σημείων της εμπειρίας.

(Boud, Keogh, και Walker, 2002). Η προσέγγιση των συναισθημάτων, έχει δύο διαστάσεις: την αξιοποίηση των θετικών συναισθημάτων και τον περιορισμό εκείνων που εμποδίζουν τη μάθηση. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά στα αρνητικά συναισθήματα. Ο Heron (1982) διευκρινίζει ότι αυτό που συμβαίνει κάτω από την επήρεια τους είναι ότι οι «ανθρώπινες ικανότητες» παύουν να ανταποκρίνονται με έναν ευέλικτο και δημιουργικό τρόπο και για το λόγο αυτό πρέπει να αποσυμφορηθούν ή να μετασχηματιστούν ώστε να πάψουν να εμποδίζουν τόσο την ευελιξία, όσο και τη δημιουργικότητα των συμμετεχόντων σε ένα περιβάλλον μάθησης (Boud, Keogh, και Walker, 2002). Η επαναξιολόγηση της εμπειρίας, περιέχει τη σύνδεση της νέας γνώσης με εκείνη που ήδη κατέχει ο εκπαιδευόμενος και την ενσωμάτωση της νέας γνώσης στο αντιληπτικό του σύστημα. Βασικά στοιχεία της διεργασίας της επαναξιολόγησης σύμφωνα με τους Boud, Keogh, και Walker, (2002) είναι ο συσχετισμός, δηλαδή η διασύνδεση των νέων δεδομένων με εκείνα που είναι ήδη γνωστά, η ενσωμάτωση, η οποία αναζητά σχέσεις μεταξύ των δεδομένων και η επικύρωση, προκειμένου να προσδιοριστεί η αυθεντικότητα ιδεών και συναισθημάτων και η αφομοίωση της νέας γνώσης. Παράλληλα, οι Boud, Keogh, και Walker, (2002) επισημαίνουν ότι αυτές οι διεργασίες δεν πρέπει να θεωρηθούν ως στάδια μέσω των οποίων οφείλουν να περάσουν οι εκπαιδευόμενοι, αλλά ως στοιχεία ενός συνόλου.

2. Στοχασμός κατά τη δράση (reflection in action) και στοχασμός πάνω στη δράση (reflection on action)

Ο Schon, (1967, 1983, 1987, 1991, 1994, στο Μέγα, n.d.) ερμηνεύοντας το στοχασμό κατά τη δράση (reflection in action) χρησιμοποιεί το παράδειγμα της jazz μουσικής, καθώς αντιλαμβάνεται τον αυτοσχεδιασμό των μουσικών της jazz ως ένα είδος στοχασμού κατά τη δράση. Η επικοινωνία ανάμεσα στους μουσικούς της jazz δε θα πρέπει να είναι εντελώς προβλέψιμη γιατί θα είναι βαρετή, αλλά ούτε και απρόβλεπτη γιατί θα είναι άναρχη. Οι μουσικοί σε ένα κουαρτέτο jazz παίζουν μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ρυθμού και μελωδίας όπου όταν το ένα μέλος παίζει, το άλλο αντιδρά απαντώντας με το δικό του παίξιμο. Αυτή η αντίδραση είναι σχετική με αυτό που άκουσε και με τον τρόπο που το άκουσε. Έτσι, εξελίσσεται ένας διάλογος που βασίζεται στη διαφορετική αντίληψη με την οποία ο μουσικός λαμβάνει το μουσικό μήνυμα.

Γενικεύοντας την όλη διεργασία του στοχασμού κατά τη δράση ο Schon (1987 στο Μέγα, n.d.) αναφέρει ότι ο στοχασμός κατά τη δράση είναι σιωπηρός και τυχαίος, συμβαίνει χωρίς την παρεμβολή του λόγου και δεν αποτελεί μια συγκεκριμένη διανοητική διεργασία. Συγχρόνως, περιλαμβάνει την ικανότητα μιας νέας ερμηνείας των φαινομένων αλλά και της δημιουργίας νέων ιδεών. Η διαδικασία αυτή ενέχει τη διαρκή επαφή του εκπαιδευτή με αυτά που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι. Περιλαμβάνει την πιθανότητα της έκπληξης για όσα συμβαίνουν, αλλά και του προβληματισμού και εν τέλει της αντίδρασης και της άμεσης δοκιμής νέων πραγμάτων. Όταν ένας εκπαιδευτικός στρέφει την προσοχή του σε ενέργειες τέτοιες που θα δώσουν στους εκπαιδευόμενους το έναυσμα να ακούσουν με προσοχή αυτά

που οι ίδιοι λένε, τότε η διδασκαλία μετατρέπεται σε ένα είδος στοχασμού στη δράση. Αυτού του είδους η διδασκαλία ενέχει τη διαρκή επαφή του εκπαιδευτή με αυτά που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι. Περιλαμβάνει την πιθανότητα να παρασυρθεί κανείς από όσα συμβαίνουν και από την έκπληξη των όσων ακούει και βλέπει να γίνονται από τους συμμετέχοντες και να αφήσει τον εαυτό του να νιώσει αυτό το συναίσθημα. Αυτό ενέχει την ικανότητα να προβληματιστεί γι' αυτά που συμβαίνουν και να αντιδράσει σε αυτό τον προβληματισμό, δοκιμάζοντας άμεσα κάποια πράγματα που απαντούν σε αυτό που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι.

Ο στοχασμός πάνω στη δράση (Reflection on action) δεν είναι τίποτε άλλο παρά η προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε το στοχασμό κατά τη δράση (Reflection in action). Επομένως, ο στοχασμός πάνω στη δράση έρχεται αργότερα και απηχεί τη χρήση της γλώσσας. Πάνω σε αυτό ο ίδιος ο Schön σχολιάζει: «Ο στοχασμός πάνω στη δράση (Reflection on action) είναι μια διανοητική λειτουργία και απαιτεί γλώσσα και σύμβολα προκειμένου να προσεγγιστεί. Ποιες τεχνικές, πρακτικές και μέθοδοι συμβάλλουν ως προς αυτή την κατεύθυνση (Μέγα, n.d.)

3. Στοχασμός κατά τη δράση (reflection in action): σαν τον αυτοσχεδιασμό των μουσικών σε ένα κουαρτέτο jazz μουσικής

Ο Donald Schön, ως πιανίστας και κλαρινετίστας σε jazz group, παρομοιάζει την εμπειρία του στοχασμού κατά τη δράση, με τον αυτοσχεδιασμό των μουσικών σε ένα κουαρτέτο jazz μουσικής. Οι μουσικοί, τονίζει, παίζουν σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ρυθμού και μελωδίας και αυτό που συμβαίνει είναι ότι το ένα μέλος παίζει και το άλλο αντιδρά απαντώντας με το δικό του παίξιμο. Πρόκειται για μία αντίδραση που είναι σχετική με αυτό που άκουσε ο μουσικός και με τον τρόπο που το άκουσε και που συνάδει με την επαφή των εκπαιδευομένων με όσα συμβαίνουν στην τάξη, όταν όλοι παρασύρονται από τα τεκταινόμενα και αφήνουν τον εαυτό τους να νιώσει αυτό το συναίσθημα, ενώ προβληματίζονται και αντιδρούν σ' αυτόν τον προβληματισμό, δοκιμάζοντας νέα πράγματα (Μέγα, n.d.).

4. Γενική περιγραφή της δράσης

Η διδακτική βιωματική εμπειρία του στοχασμού κατά τη δράση (reflection in action) του Donald Schön, εφαρμόστηκε στο πλαίσιο του 1^{ου} διεθνούς βιωματικού συνεδρίου εφαρμοσμένης διδακτικής «Καινοτόμες εφαρμογές στη διδακτική πράξη» που υλοποιήθηκε στη Δράμα (27-29 Νοεμβρίου 2015).

4.1. Πρώτο στάδιο: «Επιβίβαση στο τρένο σε ρυθμούς jazz»

Στο πρώτο στάδιο έγινε μία σύντομη τοποθέτηση στο θεωρητικό πλαίσιο «reflection in action» του Donald Schön και ακολούθησε μία επίσης σύντομη μουσική απόδοση και επίδειξη της επικοινωνίας - διαλόγου στην οποία αναφέρεται ο Schön μεταξύ μουσικών της jazz με την επιμέλεια του Συνθέτη-Διευθυντή Μουσικών Συνόλων Ν. Γιαμαλή (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Μουσική απόδοση και επίδειξη της επικοινωνίας - διαλόγου μεταξύ μουσικών jazz

Συγκεκριμένα, έγινε μια μικρή εισαγωγή με παραδείγματα διαλόγου μεταξύ δύο ανθρώπων και παράλληλα, σύγκριση και απόδοση του διαλόγου με δυο μουσικά όργανα (σαξόφωνο και κλαρινέτο). Ακολουθεί ένα ενδεικτικό απόσπασμα του διαλόγου:

- Γεια σου Γιάννη τι κάνεις; (Παίζει το σαξόφωνο μια μικρή αυτοσχέδια φράση)
- Πολύ καλά εσύ; (Απαντά το κλαρινέτο με μια μικρή αυτοσχέδια μουσική φράση)

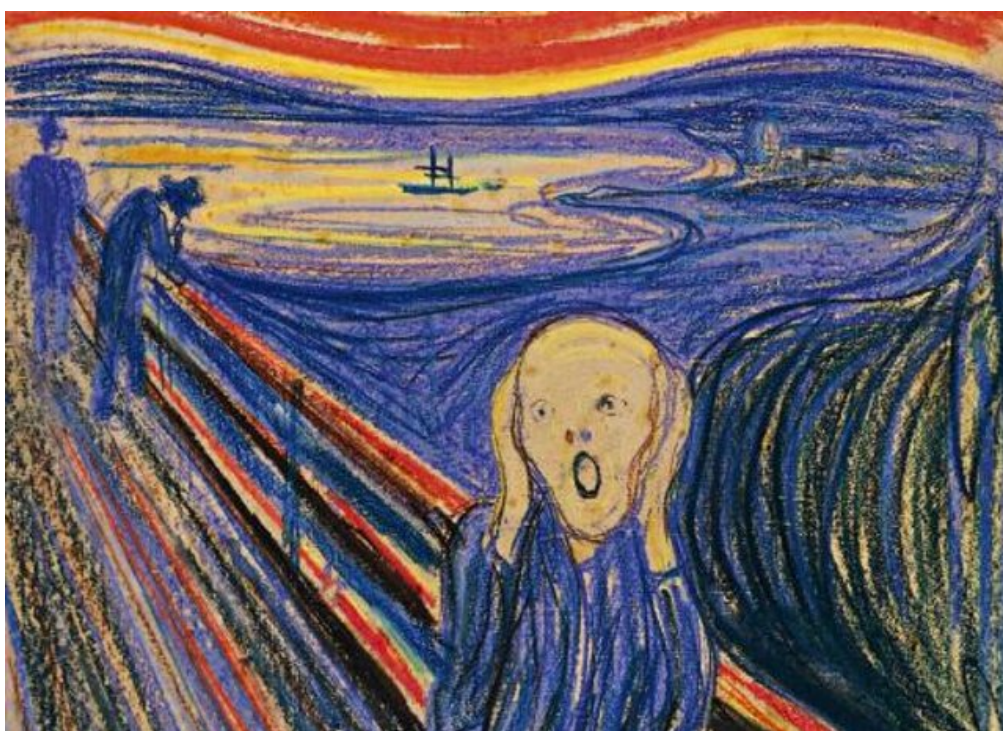
Ακολούθησε σύγκριση και παραλληλισμός μίας μουσικής δράσης με τη κατασκευή μιας σιδηροδρομικής γραμμής και ενός τρένου που πρόκειται να «ταξιδέψει για ένα μουσικό ταξίδι». Συγκεκριμένα ξεκίνησε ο ρυθμός (μπλουζ) με τα τύμπανα (οι ράγες που πάνω θα τρέξει το τρένο), στη συνέχεια ακολούθησε το κοντραμπάσο βηματικά (walking bass) σε μια κλίμακα ματζόρε (Bb) ολοκληρώνοντας τη κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής. Η κιθάρα έπαιζε συγχορδίες μέσα στο ρυθμό φτιάχνοντας την ατμόσφαιρα και βάζοντας μαζί με το πιάνο τα βαγόνια στις ράγες και τέλος μπήκαν το σαξόφωνο και το κλαρινέτο αυτοσχεδιάζοντας και δημιουργώντας ερωτήσεις - απαντήσεις, τοποθετώντας τους επιβάτες του τρένου μέσα στα βαγόνια έτοιμους για ένα μουσικό ταξίδι.

Στο τέλος και αφού συμμετείχαν όλα τα όργανα άλλαξε ο ρυθμός σε σουίνγκ και οι μουσικοί συνέχισαν να αυτοσχεδιάζουν και να δρουν ο ένας μετά τον άλλον αλλά και μαζί μιλώντας

και παίζοντας μουσικές προτάσεις. Τα τραγούδια που χρησιμοποιήθηκαν ήταν το see see rider (Popular american blues) και το freddie freeloader του Miles Davis.

4.2. Δεύτερο στάδιο: Η «Κραυγή» του Edvard Munch και η συμβολή των Virtual Participants

Στο δεύτερο στάδιο επιχειρήσαμε την εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου «reflection in action» του Donald Schön μεταξύ των συμμετεχόντων στη διαδικασία. Αφορμή αποτέλεσε το έργο τέχνης «Κραυγή» του Edvard Munch (Εικόνα 2). Η αλληλεπίδραση υλοποιήθηκε στη βάση του προγράμματος της «Έντεχνης συλλογιστικής» (Artful Thinking Program-ATP) και συγκεκριμένα με βάση το μοτίβο: “Η αρχή, η μέση και το τέλος” [Beginning, middle, end] (ATP, n.d.).

Εικόνα 2. «Κραυγή» του Edvard Munch

Αναλυτικότερα το σενάριο που δόθηκε στους συμμετέχοντες στη διαδικασία περιλάμβανε τα εξής:

«Ο Edvard Munch (1863-1944), ζωγράφισε για πρώτη φορά την Κραυγή το 1893, ενώ από τότε ζωγράφισε διάφορες άλλες εκδοχές της. Στόχος του ήταν να εκφράσει πώς μία ξαφνική συγκίνηση μεταβάλλει όλες τις εντυπώσεις της αίσθησης. Όλες οι γραμμές μοιάζουν να οδηγούν προς τη μοναδική οπτική εστία: το κεφάλι που φωνάζει! Στο έργο όλο το τοπίο μοιάζει να συμμερίζεται την αγωνία και τη συγκίνηση αυτής της κραυγής. Είναι ο ανθρώπινος πόνος; η φτώχεια; η βία; το πάθος; όλα μαζί; ή κάτι άλλο; Ο Gobrich, (Αυστριακός ιστορικός τέχνης)

στο «χρονικό της Τέχνης» γράφει ότι το πιο τρομαχτικό είναι ότι ποτέ δε θα μάθουμε τι σημαίνει η κραυγή!

Με βάση αυτό το σενάριο ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες στη διαδικασία, παρατηρώντας τον πίνακα να σκεφτούν:

- «Τι σημαίνει για σας η κραυγή;» και
- «Εάν αυτό που βλέπετε είναι το μέσον μιας ιστορίας, τι θα μπορούσε να έχει συμβεί προηγουμένως; τι θα ήταν επόμενο να συμβεί;».

Στο διάλογο που εξελίχθηκε τέσσερις εικονικά συμμετέχοντες, σύμφωνα με τα δεδομένα του μοντέλου “Στοχαστική Αλληλεπίδραση μέσω εικονικών συμμετεχόντων – Reflective Interaction through Virtual Participants (R.I.Vi.Ps) (Κιουλάνης, 2013) παρενέβαιναν στη συζήτηση που εξελισσόταν σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του ρόλου τους. Συγκεκριμένα:

Ο Virtual Participant 1 (VP1) ενεργούσε, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις του στηριζόμενος στη συνήθεια δίχως διάθεση αιτιολόγησης ή κριτικής θεώρησης των γνώσεων, απόψεων και των πεποιθήσεων/παραδοχών που τον χαρακτήριζαν. Θεωρητικά υποστήριζε τη μη στοχαστική (non reflective) μάθηση, τη μη μάθηση (non learning) και τη λελογισμένη δράση.

Ο Virtual Participant 2 (VP2) χαρακτηριζόταν από έντονη κριτική και στοχαστική διάθεση. Δε έμοιαζε διατεθειμένος να δεχθεί τίποτε άκριτα και μέσα από την επικοινωνία και την αλληλεπίδρασή του με τους συμμετέχοντες επιχειρούσε να παρασύρει κι εκείνους σε μία στοχαστική δραστηριότητα. Με τον τρόπο αυτό υποστήριζε το στοχασμό (reflection), τη στοχαστική δράση (reflective action), τον κριτικό στοχασμό (critical reflection) και το στοχασμό κατά τη δράση (reflection in action).

Ο Virtual Participant 3 (VP3) σκεφτόταν έντονα τους πιθανούς κινδύνους, τα προβλήματα, τις δυσκολίες, τα μειονεκτήματα και τις αρνητικές επιπτώσεις που ενδεχομένως να ανακύπτουν σε κάθε περίπτωση. Η σκέψη του κινούταν σε καθιερωμένα σχήματα και στερεότυπα. Μέσα από την αλληλεπίδρασή του με τους συμμετέχοντες προωθούσε την «κάθετη σκέψη», ενώ εστίαζε στη λογική ανάλυση των δεδομένων, στη συσχέτιση, την αποτίμηση και τέλος στην αναζήτηση της μίας και ορθής λύσης κάθε προβλήματος.

Ο Virtual Participant 4 (VP4) χαρακτηριζόταν από ευελιξία, θετική και δημιουργική σκέψη, τον ενδιαφέρει οτιδήποτε νέο δημιουργικό και εναλλακτικό. Σκεφτόταν και λειτουργούσε έξω από τους συμβατικούς κανόνες της καθημερινότητας καθώς βασιζόταν σε ένα καινοτόμο τρόπο θεώρησης των πραγμάτων προωθώντας με τον τρόπο αυτό τη δημιουργική και πλάγια σκέψη (Lateral Thinking).

4.3. Τρίτο Στάδιο: στοχασμός κατά τη δράση

Καθώς εξελισσόταν ο διάλογος, οι μουσικοί αυτοσχεδίαζαν με βάση τα τεκταινόμενα. (Εικόνα 3).

Εικόνα 3. Στοχασμός κατά τη δράση με παράλληλη μουσική και εικαστική παρέμβαση

Την ίδια στιγμή ένας εικαστικός καλλιτέχνης (Γιάννης Δημητράκης), εμπνεόμενος από το περιβάλλον και από όσα συνέβαιναν (διάλογος, μουσική), παρενέβαινε διαδραστικά αυτοσχεδιάζοντας εικόνες με χρώματα και γραμμές, σε tablet συνδεδεμένο με βιντεοπροβολέα, με αποτέλεσμα το έργο του να γίνεται ορατό από τους συμμετέχοντες. Με τον τρόπο αυτό συνέβαλε στη διαδικασία του στοχασμού και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των συμμετεχόντων στη διαδικασία (Εικόνα 4).

Εικόνα 4. Στιγμιότυπα της εικαστικής αναπαράστασης του στοχασμού κατά τη δράση

Ακολουθεί στιγμιότυπο του διαλόγου:

- φρίκη! Κάτι πρέπει να κάνουμε
- παντού υπάρχουν σκέψεις
- βρίσκομαι μέσα σε μία γυάλα
- θέλω να σπάσω τη γυάλα
- είμαι σε μία γέφυρα και δε ξέρω που να πάω
- με ποιους είμαι;
- πανικός!
- τέλεια απόγνωση
- ένταση
- η απόγνωση των προσφύγων
- πρέπει να μαζέψω τα υπάρχοντά μου την οικογένειά μου και να φύγω στο άγνωστο
- μια ολοκληρωτική καταστροφή του περιβάλλοντος
- συμφορά στον πλανήτη μας
- κομμένα κεφάλια
- που είναι ο άνθρωπος; Χάθηκε;
- αιτία της συμφοράς είναι ο άνθρωπος
- κοινωνικά αδιέξοδα
- κάτι άσχημο έχει συμβεί
- συνεργασία για ένα καλύτερο κόσμο
- συνεργασία
- να συνειδητοποιήσουμε ότι είμαστε ίδιοι
- χρώματα
- τα χρώματα της φύσης είναι ίδια με τα χρώματα του ανθρώπου
- χρώματα άρα συνέχεια
- γαλήνη στα χρώματα
- αισιοδοξία στο βάθος

Στο τέλος ακολούθησε συζήτηση και επεξεργασία της διαδικασίας που εξελίχθηκε (Reflection on action) με τους συμμετέχοντες στη συνεδρία με αφορμή στους

προβληματισμούς που αναδείχθηκαν και με έμφαση στη διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση (Reflection in action) που προηγήθηκε.

5. Τα αποτελέσματα της έρευνας

5.1. Δημογραφικά στοιχεία

Στη βιωματική διαδικασία συμμετείχαν 44 άτομα, από τους οποίους 29 ήταν γυναίκες και 15 άνδρες. Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες ήταν εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (89%), ενώ το 11% δήλωσε άλλο επάγγελμα. Ηλικιακά, το 43% ήταν μεταξύ 36-50 χρόνων, το 32% μεταξύ 25-35 και το 25% στην ηλικία 51+.

5.2. Σκοπός, επιμέρους στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της έρευνας που πραγματοποιήσαμε ήταν να διερευνήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο του στοχασμού κατά τη δράση (Reflection in action) του Donald Schön, ως προς τα στοιχεία που το συνθέτουν και το υποστηρίζουν σε ένα περιβάλλον μάθησης ενηλίκων.

Οι **Επιμέρους στόχοι** της έρευνας ήταν να διερευνηθεί:

- (α) ποια είναι τα στοιχεία που συνθέτουν σε ένα περιβάλλον μάθησης ενηλίκων το στοχασμό κατά τη δράση
- (β) ποιες προϋποθέσεις ευνοούν τη διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση και
- (γ) ποιες τεχνικές μάθησης συμβάλλουν περισσότερο την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση

Με βάση τους επιμέρους στόχους, τα **ερευνητικά ερωτήματα** της έρευνας είναι:

Σύμφωνα με τον (α) ερευνητικό στόχο:

- Εάν επιβεβαιώνεται το θεωρητικό πλαίσιο του στοχασμού κατά τη δράση του Donald Schön, ως προς το ότι, η ανταλλαγή εμπειριών, η επικοινωνία, η αλληλεπίδραση, οι νέες ιδέες, ο διάλογος, οι σχέσεις, τα συναισθήματα και ο προβληματισμός που αναπτύσσονται σε ένα περιβάλλον μάθησης συνθέτουν, το πλαίσιο του στοχασμού κατά τη δράση.

Σύμφωνα με τον (β) ερευνητικό στόχο:

- Εάν η διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση ευνοείται όταν υπάρχει αυξημένη αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων σε μία μαθησιακή διαδικασία.
- Εάν η διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση ευνοείται όταν υπάρχει διαρκής επαφή του εκπαιδευτή με αυτά που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι και όταν ένας

εκπαιδευτικός στρέφει την προσοχή του σε ενέργειες τέτοιες που θα δώσουν στους εκπαιδευόμενους το έναυσμα να ακούσουν με προσοχή αυτά που οι ίδιοι λένε.

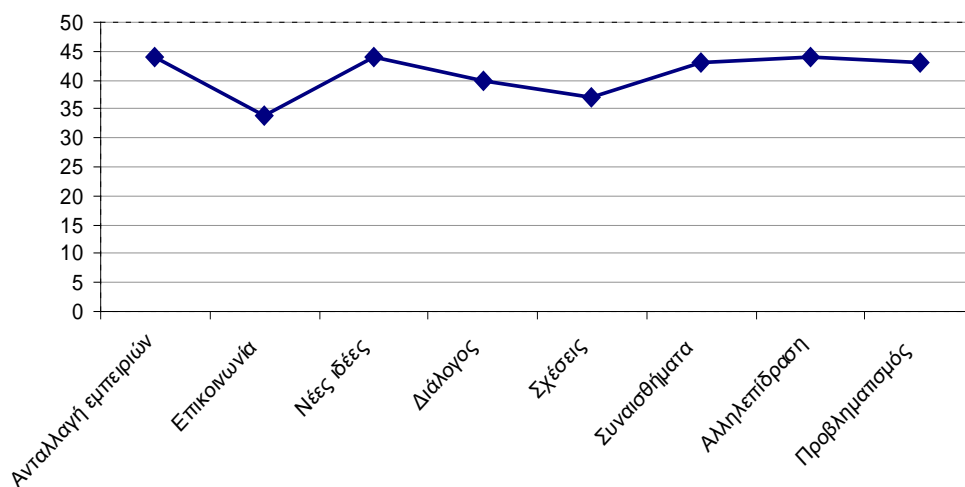
- Εάν η διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση ευνοείται δοκιμάζοντας άμεσα νέα πράγματα που απαντούν σε αυτό που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι.

Σύμφωνα με τον (γ) ερευνητικό στόχο:

- Εάν η μάθηση μέσω τέχνης ευνοεί την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση.
- Εάν οι τεχνικές δημιουργικής και συνεργατικής μάθησης ευνοούν την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση.
- Εάν οι παραδοσιακές τεχνικές μάθησης ευνοούν την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση.

5.3. Ανάλυση δεδομένων

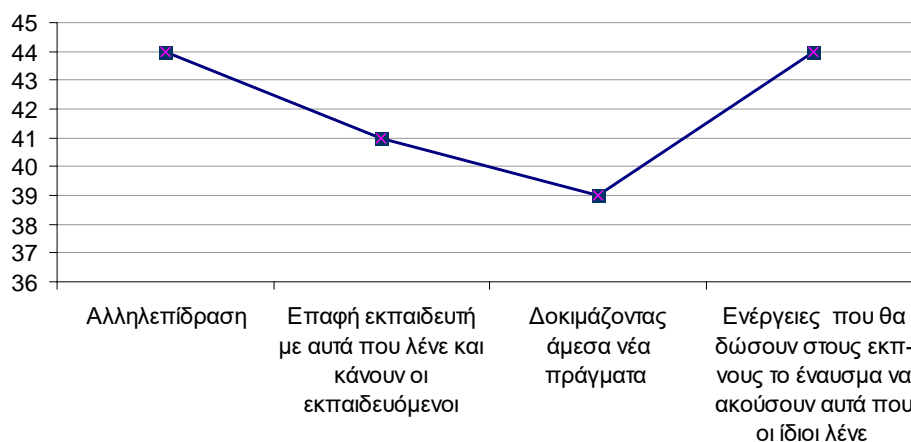
Τα στοιχεία που συνθέτουν, σε ένα περιβάλλον μάθησης, το πλαίσιο του στοχασμού κατά τη δράση είναι η ανταλλαγή εμπειριών (100%), η επικοινωνία (77,3%), οι νέες ιδέες (100%), ο διάλογος (91%), οι σχέσεις που αναπτύσσονται (84,10), τα συναισθήματα (95,5), η αλληλεπίδραση (100%) και ο προβληματισμός (Γράφημα 1).

Γράφημα 1. Στοιχεία που συνθέτουν το στοχασμό κατά τη δράση

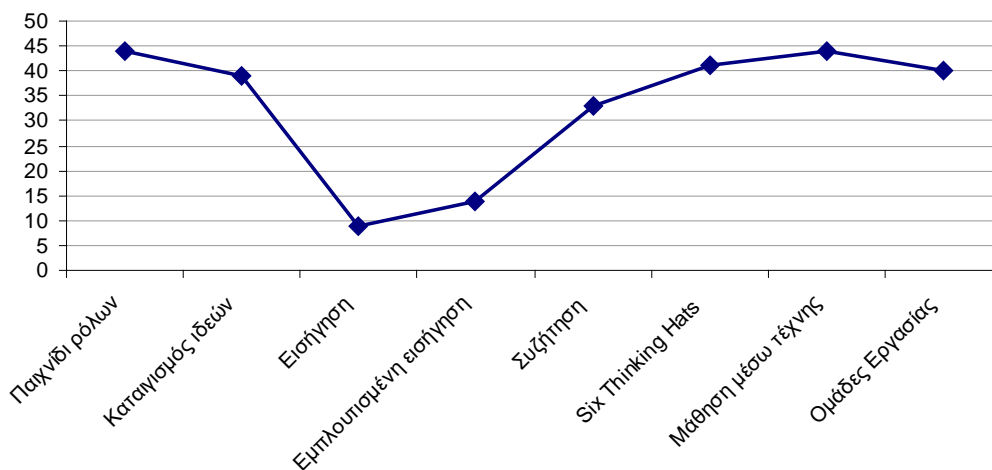
Η διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση ευνοείται όταν υπάρχει αυξημένη αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων σε μία μαθησιακή διαδικασία (100%) όταν ένας εκπαιδευτικός στρέφει την προσοχή του σε ενέργειες τέτοιες που θα δώσουν στους εκπαιδευόμενους το έναυσμα να ακούσουν με προσοχή αυτά που οι ίδιοι λένε (100%), όταν υπάρχει διαρκής επαφή του εκπαιδευτή με αυτά που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι

(93,20) και δοκιμάζοντας άμεσα κάποια νέα πράγματα που απαντούν σε αυτό που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι (88,60%). (Γράφημα 2).

Γράφημα 2. Στοιχεία που ευνοούν το στοχασμό κατά τη δράση

Οι τεχνικές που ευνοούν περισσότερο την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση είναι το παιχνίδι ρόλων (100%), η μάθηση μέσω τέχνης (100%), οι τεχνικές δημιουργικής (six thinking hats) (95,5%) και συνεργατικής (ομάδες εργασίας) μάθησης (91%), ο καταγιτισμός ιδεών (88,60%), η συζήτηση (75%). Αντίθετα σε χαμηλά επίπεδα βρίσκονται οι περισσότερο παραδοσιακές τεχνικές διδασκαλίας, όπως η εισήγηση (20,5) και η εμπλουτισμένη εισήγηση (31,80%). (Γράφημα 3).

Γράφημα 3. Τεχνικές που ευνοούν το στοχασμό κατά τη δράση

Συμπεράσματα – Συζήτηση

Σύμφωνα με τον (α) ερευνητικό στόχο επιβεβαιώνεται το θεωρητικό πλαίσιο του στοχασμού κατά τη δράση του Donald Schön, Schon, (1967, 1983, 1987, 1991, 1994) ως προς το ότι, τα στοιχεία που συνθέτουν ένα περιβάλλον μάθησης στο οποίο αναπτύσσεται ο στοχασμός κατά τη δράση είναι η ανταλλαγή εμπειριών, η επικοινωνία, η αλληλεπίδραση, οι νέες ιδέες, ο διάλογος, οι σχέσεις, τα συναισθήματα και ο προβληματισμός που αναπτύσσεται.

Σύμφωνα με τον (β) ερευνητικό στόχο, επιβεβαιώνεται το ερευνητικό ερώτημα ότι η διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση ευνοείται όταν υπάρχει αυξημένη αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων σε μία μαθησιακή διαδικασία, όπως επίσης και το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα ότι η διαδικασία του στοχασμού ευνοείται όταν ένας εκπαιδευτικός στρέφει την προσοχή του σε ενέργειες τέτοιες που θα δώσουν στους εκπαιδευόμενους το έναυσμα να ακούσουν με προσοχή αυτά που οι ίδιοι λένε. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύει τον ιδιαίτερο ρόλο των εκπαιδευτών στο να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες, όπως διαρκής επαφή με αυτά που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι, για την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση. Τα δεδομένα αυτά επιβεβαιώνουν τις αναφορές στο θεωρητικό πλαίσιο του στοχασμού κατά τη δράση που κάνει η Μέγα (n.d.) στην «Προσωπογραφία» του *Donald A. Schön*.

Ομοίως, επιβεβαιώνεται το τρίτο ερευνητικό ερώτημα του (β) στόχου ότι η διαδικασία του στοχασμού κατά τη δράση ευνοείται δοκιμάζοντας άμεσα νέα πράγματα που απαντούν σε αυτό που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει και την υποστήριξη της διαδικασίας του στοχασμού κατά τη δράση μέσω του μοντέλου “Στοχαστική Αλληλεπίδραση μέσω εικονικών συμμετεχόντων (Κιουλάνης, 2013), όπου οι εικονικά συμμετέχοντες παρεμβαίνουν στη συζήτηση που εξελίσσεται απαντώντας με τον τρόπο αυτό σε αυτά που λένε και κάνουν οι εκπαιδευόμενοι.

Σύμφωνα με τον (γ) ερευνητικό στόχο, επιβεβαιώθηκε ότι η μάθηση μέσω τέχνης ευνοεί την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση. Από τα δεδομένα αυτά όπως προκύπτουν και από την εφαρμογή του μοντέλου, επιβεβαιώνονται και τα δεδομένα των μοτίβων [Beginning, middle, end] του Artful Thinking Program-ATP. (n.d.) που χρησιμοποιήθηκαν.

Επιβεβαιώθηκε ακόμη ότι οι τεχνικές δημιουργικής και συνεργατικής μάθησης ευνοούν την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση, καθώς εμπεριέχουν στοιχεία αλληλεπίδρασης, ενώ προσφέρουν και τη δυνατότητα των διαφορετικών οπτικών κατά τη διαπραγμάτευση ενός θέματος. Αντίθετα, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι παραδοσιακές τεχνικές μάθησης, όπως η εισήγηση ή και η εμπλουτισμένη εισήγηση δεν ευνοούν την ανάπτυξη του στοχασμού κατά τη δράση.

Ο στοχασμός πάνω στη δράση (Reflection on action) είναι μία σημαντική διανοητική διαδικασία, η οποία μπορεί να ερμηνεύσει την όλη διεργασία του στοχασμού κατά τη δράση η οποία συμβαίνει αυθόρμητα δίχως να αποτελεί μια συγκεκριμένη διανοητική διεργασία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ATP. (n.d.). *Artful Thinking Program*, <http://pzartfulthinking.org> ανακτήθηκε την 07-08-2016
- Boud, D., Keogh, R., and Walker, D., (1985). *Reflection: Turning Experience into Learning*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Boud, D., Keogh, R., and Walker, D., (2002). *Reflection: Turning Experience into Learning*. Kogan page, New York. Μετάφραση: Δήμητρα Ανδριτσάκου
- Heron, J (1982) Education of the affect: the unexplored domain, in Habershaw, T (ed) *Three Ways to Learn*, Preston: Standing Conference on Educational Development Services in Polytechnics, pp31-46
- Jarvis P. (1997) *Ethics and the Education of Adults in Late Modernity* National Institute of Adult Continuing Education (NIACE)
- Schon, D. A. (1967) *Invention and the Evolution of Ideas*, London: Tavistock (1 η έκδ. 1963, ως *Displacement of Concepts*).
- Schon, D. A. (1983) *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*, London: Temple Smith
- Schon, D. A. (1991) *The Reflective Turn: Case Studies In and On Educational Practice*, New York: Teachers Press, Columbia University.
- Schon, D. A. (1994) *Frame Reflection: Toward the Resolution of Intractable Controversies*
- Schon, D. A. (1987) *Educating the Reflective Practitioner*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Κιουλάνης, Σ. (2013). Στοχαστική αλληλεπίδραση μέσω εικονικών συμμετεχόντων - Reflective Interaction through Virtual Participants (R.I.V.I.Ps): Ένα αλληλεπιδραστικό μοντέλο ανοικτής και εξ αποστάσεως διαδικτυακής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης., Ηλεκτρονικό επιστημονικό περιοδικό εκπ@ιδευτικός κύκλος, Τόμος 1, Τεύχος
- Κόκκος, Α. (2005). *Ανιχνεύοντας το πεδίο*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Μέγα Γ. (n.d.) Donald A. Schön, στο Προσωπογραφίες, δικτυακός τόπος Επιστημονικής ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων, http://www.adulteduc.gr/images/12_donald_schon.pdf ανακτήθηκε την 07-08-2016